

Zašto zajedno, zašto odvojeno? Epistolarna rasprava o Jugoslaviji i ovima poslije nje

IGOR ŠTIKS, IVAN ĐORĐEVIĆ I BILJANA ĐORĐEVIĆ¹

/ Prolog

Michael Walzer kaže da su osnovna pitanja na koja neka politička zajednica mora odgovoriti “tko je unutra, a tko vani?”, ili, tko je uključen a tko isključen iz političke zajednice.² Čini mi se da ipak jedno pitanje prethodi tome tko je s ove, a tko s one strane granica političke zajednice, a ono glasi: “A zašto smo uopće zajedno”? Kako se to dogodilo? Kako je nastala određena politička zajednica, i zašto i dalje postoji? Slažemo li se svi s postojećim pravnim, političkim, društvenim i teritorijalnim uređenjem države čiji smo državljani? Možda želimo da su stvari drugačije, a neki među nama da pripadaju nekim drugim zajednicama i državama, onima koje postoje i onima koje će tek možda biti stvorene. Nailazimo često i na nostalgične težnje da se pripada nekim prošlim zajednicama. Mnogi među nama voljeli bi više da su mogli ostati državljanima socijalističke Jugoslavije nego što su morali postati i ostati državljanima država koje su je zamijenile. Neki bi se pak vratili u vremena rasnih zakona, drugi duboko natrag u 19. stoljeće, a treći bi rado umjesto građanima republika bili podanicima nekog monarha. Iako je teško naći sveopći konsenzus oko ovih

1 Igor Štiks, Fakultet za medije i komunikacije, Beograd; Ivan Đorđević, Etnografski institut SANU; Biljana Đorđević, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu.

2 Ova korespondencija je prvi put pročitana uživo, na poziv Tatomira Toromana, u Muzeju Jugoslavije, u sklopu programa *Razgovori o Jugoslaviji*, 11. juna 2015. U samom događaju učestvovala je i ekipa predstave “Nije to crvena, to je krv” (režija Bojan Đorđev, produkcija Teorija koja Hoda, 2014), a stihove su čitali Ana Mandić i Miloš Đurović. Na poziv Predraga Šarčevića, korespondencija je snimljena 29. maja 2017. i emitovana 7. juna 2017. na Trećem programu Radio Beograda.

ključnih pitanja, ono što se čini nužnim za svaku zajednicu jest odgovoriti na pitanje zašto ta zajednica uopće postoji i potom uvjeriti njezine članove, ili barem dovoljno veliki broj njezinih članova, da zapravo pripadaju *zajedno*. Odgovor na pitanje zašto smo zajedno, nazivam, s prilično muka pri prevođenju engleskog *citizenship argument*, državljanski argument ili argument državljanstva (ili bi možda ipak bilo bolje, argument građanstva?).

Zajednice postoje i reproduciraju se kroz međusobno osnaživanje i podupiranje između državljanškog argumenta (zbog jednostavnosti koristit ću takav prijevod), tj. narativa o tome zašto smo zajedno i zašto se priznajemo i prepoznajemo kao “svoji”, pripadnici iste zajednice, spram onih koji to nisu, i pravne regulacije pitanja državljanškog statusa koja definira sam korpus državljana i pripadajuća im prava i obaveze. Taj odnos između narativa i legalne kodifikacije ključan je za moderne države. No, kao što smo napomenuli, u velikom broju zajednica postoje stalna sporenja i sukobi oko državljanškog argumenta. Iz toga možemo zaključiti da je svaka politička zajednica rezultat onog državljanškog argumenta koji je u danom trenutku hegemonijski. Taj argument ostaje u stalnoj polemici s kontra-hegemonijskim argumentima, uključujući alternative koje mogu biti radikalno različite, ali i s argumentima na kojima su počivale historijske zajednice. Dakle, nijedna zajednica nikada nije sasvim stabilna niti to može biti. Kolizija različitih državljanških argumenata može dovesti do krize koja pak može voditi preokretima hegemonijskih pozicija i promjenama (unutarnjim ili vanjskim redefinicijama političkih zajednica). Ako se oko temeljnog argumenta i ostvari sveopći dogovor, ostaje uvijek pitanje *kako* urediti život u toj i takvoj zajednici.

Jugoslavija, prva i druga, kao i postjugoslavenske države nude nam obilje materijala kao i mnoštvo argumenata koji odgovaraju na temeljna pitanja ove korespondencije: *zašto zajedno, zašto odvojeno?* Moja studija o *one hundred years of citizenship* na tom prostoru je pod naslovom *Državljanin, građanin, stranac, neprijatelj: jedna povijest Jugoslavije i postjugoslavenskih država*, 2016. godine prevedena s engleskog i objavljena u Hrvatskoj u izdanju zaprešićke Frakture. Vjerujem da ovo ostaju četiri ključne figure za posljednjih sto godina, kao što bi rekao Danilo Kiš, “jedne zajedničke povesti”. Njima se želim vratiti ovdje kroz pisma prijateljima, Ivanu Đorđeviću i Biljani Đorđević.

/

Dragi Ivane,

Rođeni smo iste, 1977. godine, ti u Beogradu, a ja u Sarajevu, u zemlji koja se zvala Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija. Želim ti pisati o toj zemlji, kao i državama koje su nastale na njenim ruševinama. Zato se moramo vratiti ravno stotinu godina unatrag do tog "fatalnog revolverskog hica", kako je rekao Lawrence Durrell u svojoj pjesmi *Sarajevo*, do onih čuvenih stopa u koje sam i sam kao dijete stavljao vlastita stopala zamišljajući taj trenutak u kojem je bilo nešto i strašno i uzvišeno, a možda i nešto banalno lokalpatriotski: naša veza sa svjetskom poviješću, na obalama Miljacke, s mjesta s kojeg, kako je stajalo na spomeniku Voje Dimitrijevića, odmah povrh stopa, "Gavrilo Princip svojim pucnjem izrazi narodni protest protiv tiranije i vjekovnu težnju naših naroda za slobodom".

Pretpostavljam da ste vi, beogradska djeca, išli na neke druge edukativne izlete, na neka druga mjesta, ali mi se čini da je poruka uvijek bila, ili trebala biti, ista: svi kraci naših povijesti, iako ponekad suprotstavljenih ili odvojenih, zapravo su rasli k jednome, k društvu za koje je ispaljen taj pucanj, društvu narodne slobode i društvene pravde. Mi smo rođeni u sistemu koji je za sebe tvrdio da je konačni stadij razvoja naših naroda. Uostalom, što je trebalo doći kasnije? Samo više bezdržavnog socijalizma? Povratak na ono staro bio je nezamisliv. I mi smo u to vjerovali, slaveći 29. novembar ili 25. maj školskim priredbama, piknicima i teferičima, mitologijom natjecanja "Titovim stazama revolucije", herojskom smrću Ahmeta Fetahagića, španskog borca po kojem se zvala moja škola... Imali smo uži zavičaj, Bosnu, i širi zavičaj Jugoslaviju. Imali smo socijalizam i samoupravljanje, ma što da je to nama djeci tada značilo. Možda činjenica da se čitalo *7000 dana u Sibiru* Karla Štajnera i da smo mi bili pravi socijalizam, a oni, Rusi i ostali... nešto puno gore. Bili smo, tad se već znalo, i *Infornbiro* s čuvenim *Ne*, ali i Golim otokom i pili smo *cappuccino* u Trstu. Za mene se osobno cijela geografija, dobar dio mog djetinjstva svodila isključivo na prostor između Sarajeva i Dalmacije. Otkriće ostatka svijeta koji je ležao izvan tog limesa bilo je u vrlo bliskoj budućnosti koja se iščekivala s radošću i nestrpljenjem. Avantura je baš trebala početi tamo negdje oko 1990, 1991... kad nam je, dragi Ivane, bilo tek 13, 14 godina.

Obojica se danas bavimo akademskim i istraživačkim radom. Čini mi se da smo obojica zapravo arheolozi i da kopamo po ruševinama pokušavajući razumjeti, svaki na svoj način, kako i zašto se dogodilo to što se dogodilo. Dozvoli mi da ti pišem u ovom pismu o mom pristupu ili jednom od pristupa povijesti Jugoslavije i postjugoslavenskih država. U svojoj knjizi sam pisao o tome kako su nastajale političke zajednice u tim državama i kako su nestajale. Pisao sam o problemu državljanstva i građanstva, o eksperimentima koje smo izvodili ovdje, na ovom prostoru u posljednjih stotinu godina. U godini našeg rođenja, američki istraživač Dennison Rusinow sažeo je “jugoslavenski eksperiment” na sljedeći način:

Povijest Jugoslavije tokom četvrtine stoljeća od početka eksperimenta “zasebnog puta” 1949., prema tome, nije ustvari “dokazala” ništa drugo osim zapanjujuću prilagodljivost Jugoslavena, kako vođa tako i vođenih, te nestrpljivu, naizgled neiscrpnu i često zbunjujuću spremnost na eksperimentiranje (1977: 344).

Da ponovim “...nestrpljivu, naizgled neiscrpnu i često zbunjujuću spremnost na eksperimentiranje”. Ubi nas na kraju, čini se, prejaki eksperiment.

Kroz to eksperimentiranje, kroz to baratanje s uvijek eksplozivnim političkim sastojcima, različiti su argumenti korišteni za odgovor na pitanje zašto biti zajedno. Kada je onaj sarajevski pucanj doveo do kraja 1918. godine i ujedinjenja Slavenkog Juga, mogli smo i tada čuti različite argumente. Ako smo već zajedno, pitanje je bilo *a kako ćemo biti zajedno, unitarno ili federalno?* Oko toga su se stvorila dva tabora, jedan zagovarajući unitarnu državu i imajući uglavnom podršku srpskih partija, drugi, federalni kurs koji su uglavnom držale hrvatske i slovenske stranke, ali i komunisti. Bilo je tu i onih koji su smatrali da Jugoslavija ne treba postojati, npr. ekstremni hrvatski i makedonski nacionalisti, ali i komunisti koji su pod utjecajem Moskve između 1924. i 1934. Jugoslaviju smatrali versajskom tvorevinom. Neće se rado prisjećati tih stavova kasnije.

Ipak, njihova će vizija federalne Jugoslavije izići iz rata kao pobjednička. U tom su ratu nadvladali razne programe ili, ako hoćeš, brojne konkurentne državljanske argumente, prije svega jugoslavenski unitarizam, ali i brojne nacionalističke i naci-fašističke ideje o etnonacionalnim i etnički očišćenim državama, kao što su bile ustaška *Endehazija* ili zamišljena velika Srbija, unutar Jugoslavije ili bez nje, za koju su se borili Mihailovičevi četnici. Ta je pobjeda,

izvojevana uz nevjerovatne žrtve, počivala na formuli koja je uključivala tri ključna obećanja koja su komunisti dali na početku ustanka. Prvo obećanje: oslobođenje zemlje od okupatora i kvislinga. Drugo obećanje ticalo se pravедnog rješenja nacionalnog pitanja. Dok je treće, ne i manje važno, bilo obećanje društvene emancipacije.

Šaljem ti u ovom pismu pjesmu³ *Sunce u rukama*, Jovana Popovića, koji je o tom vremenu izgradnje nove države pjevao na entuzijastičan način:

*... probudićemo sunce što pod zemljom spi,
da svojom snagom nove snage budi.
Prenećemo sunčani žar u rukama,
mi gospodari sudbine a ne više tuđe sluge, –
da gvozdene mišice mašina izvršuju našu volju,
da brodovi povrve našim lukama,
da šume dimnjaka niknu na pustom polju,
da vozovi puni darova preletaju nove pruge.*

I dalje, zaključuje:

*To naše snage rade po našem,
po našem rade za nas...*

To “mi”, to “naše”, to “za nas”... kako se zapravo gradila ta politička zajednica? S pravne strane, državljanstvo je, kao i danas u Evropskoj uniji, bilo postavljeno na dvije razine, republičkoj i federalnoj. Na republičkoj razini dominantan princip bio je građanski, tj. republikanski, dakle, republički državljani bili su oni rođeni u toj republici ili od roditelja iz te republike bez obzira na etničko porijeklo. Republike same, sve osim Bosne i Hercegovine, bile su definirane po titularnoj naciji, a etnički balansi su se više-manje poštovali. Federalno državljanstvo samo bilo je supranacionalno.

Uz te pravne definicije državljanškog statusa, treba dodati da je suverenost bila definirana na kompleksan i originalan način. Bila je to država u kojoj su suvereni bili radnička klasa i radni narod, narodi i narodnosti, kao i građani Jugoslavije. Političko djelovanje bilo je otvoreno za članove partije, koja je sama bila podijeljena, tj. federalizirana na saveze komunista republika i kasnije pokrajina, zatim za članove sindikata i Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije, omladinskih organizacija itd. Bilo je čak i izbora kao i delegiranja

3 Pjesme korištene u ovoj korespondenciji su uvrštene u izbor “jugoslovenske komunističke, partizanske i revolucionarne poezije” iz predstave “Nije to crvena, to je krv”.

u političkom sistemu samoupravljanja odozdo kojim se nadomjestio, kako je tvrdio Kardelj, nepravedni buržoaski parlamentarizam u kojem, kako je pisao tvoj djed Jovan, “‘predstavnički čovek’ teži da se prema drugom odnosi kao prema sredstvu – koji se bori da drži vlast i stiže privilegije”. Danas, živeti u tim “predstavničkim” demokracijama znamo što je mislio.

Socijalistička Jugoslavija ostaje najveći eksperiment u ekonomskoj demokraciji ikada sproveden. Kroz samoupravljanje vlastitim radnim mjestima i tvornicama, svaki je radni građanin bio uključen, s više i manje intenziteta, više i manje učinkovito, u mehanizme odlučivanja na radnom mjestu. Kompleksna struktura, uistinu, posebno ako tome pridodamo da je, po mom mišljenju, federalni državljanski argument dominirao od 1945. do 1967. i da ga od ustavnih promjena između 1967. i 1971. i definitivno nakon 1974. nadomješta *konfederalni* argument koji je podrazumijevao sve veću moć republika spram federalnog centra. Dva su neprijatelja stalno prijetila ovom dominantnom argumentu: unitarizam, često pripisivan najbrojnijoj iako ne i većinskoj naciji, i separatizam koji se obično vezivao uz manje nacionalne grupe.

Ta je političko-pravna struktura stajala nad našim glavama kada smo primljeni u pionire, 1984. godine. Struktura koju sam oslikao dobro se držala i činilo se da će trajati još dugo skoro svakome tko je gledao Branka Mikulića kako otvara Olimpijske igre. Za nas, u Sarajevu, ključna godina, mitska Olimpijada, od koje pamtim tek hokejski meč tokom kojeg ni jednom nisao uspio ugledati pak, plamen olimpijske baklje na Koševu ravno ispred našeg prozora zbog kojeg petnaest dana nismo spavali pa smo tako bili i, čini se, ostali u postolimpijskom jet-lagu, valjda sve do rata...

Kako se samo brzo nakon toga sve počelo urušavati. I sam se sjećaš kako se drmala ta zgrada, kako je pucala fasada, kako su se počela zatvarati vrata te budućnosti koja nam je bila obećana. Mnoge su stvari proizašle direktno iz intelektualnih kuhinja, da ne kažem salona, iz književničkih rasprava uz povišenu nacionalnu temperaturu. I sam ćeš poslije mapirati navijački nacionalizam koji je preko tribina najavio “godine raspleta”.

Sa prvim višestranačkim izborima stigla nam je, tvrdili su, demokracija i donijela skoro potpunu delegitimizaciju jugoslavenskog socijalističkog federativnog argumenta, a ona tri ratna obećanja našla su se pod znakom pitanja. Odjednom nije bilo jasno da li smo se doista *oslobodili* te '45. Ili smo, tvrdili su mnogi nacionalni a i tzv. građanski tribuni, potpali pod totalitarizam a-nacionalnih boljševika? Nacionalno pitanje po tome ne da nije bilo riješeno već ga

je, kako su tvrdilo, trebalo tek “odmrznuti”. A što se tiče društvene emancipacije, jednakosti, samoupravljanja... to je tek bez otpora bačeno na smetlište u općoj euforiji nakon pada Zida kada nam je slobodno tržište došlo kao prazni označitelj snova o neograničenom konzumerizmu.

Ipak, moramo pisati ovdje i o konačnom padu, o ras-padu, o ratu... bili su rezultat, tvrdim, tog preokreta u hegemonijskom argumentu. Etnički nacionalizam postao je dominantni argument koji je tvrdio, očito uspješno, da jedina politička zajednica unutar koje je moguća liberalna demokracija nije ona unutar republika kao građanskih zajednica a još manje na razini federalne Jugoslavije, te “nedovršene države”, već isključivo u okrilju etnonacionalnih zajednica. Taj etnonacionalni argument je tako potkopao i konačno uništio, uz pomoć liberalno-demokratskih mehanizama vladavine većine, institucionalno postojeće zajednice na razini republika ili same federacije.

Tako smo i nas dvojica, nakon 15 godina, prestali biti dio iste političke zajednice, bez da nas je, kao i mnoge druge, bilo tko pitao što želimo i bez da smo bilo što mogli učiniti. Tako smo se rastali, dragi moj Ivane, tuđom odlukom. Drago mi je da me je život doveo u tvoj grad i da smo, bez obzira na državljanstva i na to da sam ja sada službeno stranac ovdje, pronašli onu bolju stranu barikade gdje zajedništvo ne ovisi o papirima niti promjenjivoj političkoj geografiji već o zajedničkom pogledu u istom pravcu, tamo negdje gdje nastaje jedna nova politička zajednica, tamo negdje gdje

*naše snage rade po našem,
po našem rade za nas.*

Tvoj Igor

/

Dragi Igore,

Hvala ti na ovoj pesmi Jovana Popovića koju si mi poslao, zaista sam uživao čitajući je. Istovremeno, mislio sam puno o energiji koja iz nje izbija, energiji koja svedoči o verovanju u jedno društvo u kome solidarnost predstavlja osnovni postulat i pokretačku snagu. To danas deluje tako nestvarno i utopijski. No, Igore, mislio sam o još nečemu. Ti i ja smo generacija. Pisao si mi kako

smo odrastali verujući u viziju društva koja je bila zasnovana na tekovinama jedne velike borbe, borbe za oslobođenje i borbe za izgradnju. Ali, sećaš se i vremena kada smo išli u školu sredinom osamdesetih i slušali i recitovali pesme poput ove koju si mi poslao. Sećaš se, sve smo manje osećali prema tom mitskom rudaru iz pesama, intuitivno razumevši da je njegov trud uzaludan, da nema nikakvog smisla. Ponavljajući u nedogled parole koje su još preživljavale u to vreme, imao sam osećaj da učestvujem u nekom besmislenom ritualu, očišćenom od bilo kakvog naboja i značenja, jednoj ljušturi, praznoj formi u koju nisu verovali ni naši učitelji, ni roditelji, niti mi sami. Jedini rudar koga smo mi tada mogli videti nije kopao rudu kako bi se zemlja gradila, već je stajao u jami boreći se za postojanje jedne suštinski drugačije zajednice, u kojoj će centralno mesto zauzeti njegova etnička grupa ili nacija. Gledajući sve to, nismo bili ni svesni da se pred nama rastače jedan sistem, povlačeći se pred radikalno drugačijim zamišljanjem toga kako bi i po kojim osnovama zajednica čiji smo bili članovi trebalo da funkcioniše.

Principi koji su određivali to “novo doba” danas su nam dobro poznati. Nekadašnji narodi i narodnosti koji su činili Jugoslaviju ratom su razrešili problem koji je političkim elitama krajem osamdesetih delovao kao apsolutno ključan za presecanje čvora nefunkcionalnosti političke zajednice zvane SFRJ. Etnonacionalni inženjeri ratom su ostvarili manje ili više sve svoje snove, izgradivši države u kojima će dominirati njihova etnička grupa, a zatim se svim silama trudivši da uđu u novu supra-nacionalnu zajednicu kakvu predstavlja Evropska unija. Ti principi nacionalističkih gospodara rata i danas dominiraju širom nekadašnje države, rame uz rame sa neoliberalnom ideologijom, odnosno tržištem kao drugom svetinjom u tom pomalo oksimoronskom paru u kome “ponosni” pripadnici nacije savijaju kičmu pred naletom divljeg kapitalizma. I sam sam, devedesetih, boreći se protiv Miloševićevog nacionalističkog ludila, verovao da će nas, jednom kada dođe, liberalna demokratija zasnovana na tržišnoj privredi izvaditi iz blata u kome smo se našli. Odavno sam prestao da verujem u tu bajku.

Ali, za mene danas nije jedino pitanje šta nam se dogodilo u poslednjih četvrt veka. Tvoje pismo, Igore, nateralo me je da mislim o nečemu drugom, o onome o čemu svi mi mislimo da znamo sve – o tome kako je živela i na kojim postulatima je funkcionisala ta naša bivša zemlja. Moram ti reći da nisam siguran kako se danas dovoljno promišlja ideja na osnovu koje je tokom Drugog svetskog rata uspostavljena socijalistička Jugoslavija. Ona možda nije

bila najidealnija zajednica koja se mogla zamisliti, i svakako je imala jako puno problema. Ipak, mislim da su principi na osnovu kojih je ona nastala i živela svoj život danas više nego ikada vredni promišljanja, ako ni zbog čega drugog, onda zbog toga da vidimo šta smo dobili od alternative koja je te principe izazvala i odbacila.

Pisao si mi o tome da su tri osnovna obećanja, koja je tokom rata formulisala narodnooslobodilačka vojska, bila oslobođenje zemlje, rešenje nacionalnog pitanja i socijalna emancipacija. Tvoje pismo jasno govori kako je to, dok je Jugoslavija postojala, funkcionisalo u praksi. Naterao si me, međutim, da razmišljam, a o tome i želim da ti pišem, šta je od nasleđa te ideje danas ostalo, u vreme kada slavimo, ili bi bar trebalo da slavimo, preko sedamdeset godina od pobeđe nad okupatorom.

Krenuću od oslobođenja zemlje. Pre svega, imam utisak da mi danas ni ne znamo ko je ovu zemlju oslobodio. Deca u školi uče da su sve vojske u Srbiji bile antifašističke, do te mere da će, na kraju, i nemački okupatori biti proglašeni za antifašiste. Proces devalvacije partizanske uloge u oslobođenju Jugoslavije doveo je do svoje kulminacije rehabilitacijom Dragoljuba Mihailovića i drugih opskurnih vođa, u jednom krešćendu licemerja, gde se navodne pravne manjkavosti u sudskom procesu, o čemu se sudovi poslednjih godina i izjašnjavaju, suštinski reperkutuju na političko polje, u praksi lišavajući Mihailovića i njemu slične bilo kakve odgovornosti za kolaboraciju i zločine. Formalno opravdanje proizvelo je političku posledicu, u rangu one koju bi izazvala rehabilitacija maršala Petena u Francuskoj, čije suđenje bi, prema ovdašnjem tumačenju, takođe bilo proglašeno manjkavim. Osim što to u Francuskoj, bar ne još uvek, nikome nije palo na pamet. Antifašizam, kao osnovna tekovina oslobođenja, činom te rehabilitacije postao je prazna referenca, prostor u kome se danas može naći bukvalno bilo ko. Takva relativizacija na kraju će kao posledicu imati većinsko uverenje da mi zapravo nikada nismo ni bili oslobođeni, kao što je, uostalom, to nedavno primetila i predsednica Hrvatske. Draža i njemu slični u ovom smislu nisu ni malo važni kao ličnosti, oni su svojevrtni antikomunistički totemi, čija jedina funkcija je da delegitimišu navodnu komunističku uzurpaciju borbe protiv fašizma.

Upravo ovo pitanje ukazuje na ključ konsenzusa koji su političke elite širom bivše Jugoslavije uspostavile krajem osamdesetih godina. Antikomunizam je postao i ostao praktično jedina tačka oko koje se svi slažu i u kojoj se bilo čiji angažman, bilo da su u pitanju ljotićeveci, ustaše, četnici ili domobrani,

relativizuje i pravda njihovim antikomunističkim delovanjem. Rešenje nacionalnog pitanja koje je ponudila komunistička vlast kroz formulu bratstva i jedinstva, uspostavljaajući, da tako kažem, kontrolisani suverenitet, nije se nikako moglo uklopiti u viziju koju su nudile nacionalističke elite, koje su dosledno diskreditovalе svako nastojanje da se sama ideja političke zajednice na kojoj je bila zasnovana Jugoslavija potencijalno ponovo promišlja, proglašavajući je komunističkim reliktom, i samim tim vrhovnim zlom. Pitam te, Igore, šta smo time postigli, da li je nacionalno pitanje danas rešeno? Ogroman broj mrtvih, raseljenih, zločini i spaljena zemlja, najgora su i najužasnija posledica toga. Ali ono o čemu ja, Igore, danas razmišljam, jesu političke posledice uspostavljanja nacionalističke hegemonije. U današnjem dominantnom narativu bilo kakvo pominjanje eventualnih rešenja koje je nudila SFRJ predstavlja jeres, dosledno diskreditovanu povezivanjem sa baukom komunizma. Prostor u kome je dozvoljeno delovati kreće se unutar usko omeđenog vrhunskog ideala nacije, ali i jednog novog sistema u kome surovo tržište nema alternativu, i gde su svaki drugi model i svaka druga vizija u startu odbačeni kao, odgovor već znamo, komunistička utopija.

I tu, Igore, dolazimo do trećeg obećanja, socijalne emancipacije. Šta je to što je nudila vizija koju su zamišljali tvorci nekadašnje zemlje? Ravnopravnost žena, prava radnika, pravo na dostojanstven život svim građankama i građanima bez obzira na nacionalnu, rasnu ili versku pripadnost. Šta je ostalo od toga danas, kada smo konačno, kako se često kaže, pobedili komunistički bauk? Zatvorene fabrike, trka do dna u kojoj bilo kakav posao, loše plaćen ili čak neplaćen, predstavlja nedostižni ideal; duboko patrijarhalno društvo; i, povrh svega, potpuni nedostatak nade da alternativa postoji. Strah od sutra uvukao se u sve nas, strah bez nade, u društvima u kojima je jedina ideologija isključivanje alternative. U društvima čiji pripadnici po potrebi ponovo ponosno dižu svoje nacionalne barjake, jer im surova stvarnost evropske periferije jedino to i nudi, kao kratkotrajni beg od realnosti u kojoj je mala egzistencija njih i njihove “ponosne” nacije potpuno nevažna.

Ja te pitam, Igore, kako se to nekada govorilo, “gde smo sada drugovi”? I, nekako, mislim da je možda vreme da ponovo počnemo da zamišljamo Jugoslaviju. Ne kao realnu političku zajednicu, ali kao viziju i ideju na kojoj je ona bila zamišljena. Možda to može biti polazna tačka za promišljanje alternative, u kojoj antifašizam neće biti prazna reč, gde vrhunsko dostignuće neće biti to da se međusobno ne ubijamo i gde socijalna emancipacija neće značiti da rast

na socijalnoj lestevici podrazumeva da one oko sebe gurnemo u ambis. Naša generacija još uvek pamti i Jugoslaviju, ali neke druge generacije posle nas, odrasle u drugim režimima i na drugim vizijama, možda bi trebalo da se, kao i mi, podsete na čemu je bila zasnovana zajednica u kojoj smo svi zajedno nekada živeli. Da ponovo promislimo ove stihove Jovana Popovića: “Naše snage rade po našem, po našem rade za nas”.

Dragi moj Iгоре, duboko verujem da je ova poruka danas aktuelnija i važnija nego ikada.

Tvoj Ivan

/

Draga Biljana,

Pišem ti kao mlađoj kolegici, ali i kao teoretičarki koja se bavi pitanjem konstituiranja i funkcioniranja političkih zajednica i problemom demokracije u njima. Pišem ti, dakle, kao nekome tko pripada mlađoj generaciji za koju je jedina poznata politička realnost i politička geografija ona koja je nastala upravo nakon 1991. godine i nestanka Jugoslavije. Želim zato s tobom raspraviti što je to uistinu *nastalo* nakon tog *nestanka* i koji su argumenti prevladali u tim novim zajednicama te koji ih kontra-argumenti danas osporavaju.

Prvo želim opisati u *kakvim* političkim zajednicama živimo, a tek onda govoriti o tome *kako* u njima živimo te kakve su nam mogućnosti da mijenjamo to, i mojoj i tvojoj generaciji, nametnuto stanje stvari.

Tvom kolegi i prijatelju Ivanu Đorđeviću pisao sam uglavnom o socijalističkoj Jugoslaviji koja je kao federalna država počivala na supra-nacionalnom principu. Za vrijeme svog života svjedočio sam kako se raspala jedna supranacionalna zajednica da bi neke zemlje (za sada samo dvije) iz te zajednice ušle u jednu novu uniju koja se barem načelno drži istog principa. Od republičkog bosanskog i federalnog jugoslavenskog zatekao sam se od ranih devedesetih s bosanskim i hrvatskim državljanstvom, a sada sam preko tog hrvatskog također i evropski građanin koji može uživati i neke blagodati, uglavnom mobilnosti, supra-nacionalnog evropskog građanstva. U realnosti, što to znači? Pa da ovisno o tome hoću li izvaditi *pasoš* ili *putovnicu* ovise moj status i prava.

Možda – ne možda, sasvim sigurno – i moj je interes za pitanja državljanstva i građanstva vezan uz iskustva različitih statusa na vlastitoj koži. Od raspada Jugoslavije, ponekad i istodobno, bio sam i punopravni državljanin, privremeni i stalni rezident, legalni i ilegalni imigrant, apatrid, kao i izbjeglica. Česta seljenja podarila su mi brojne administrativne persone. Još uvijek sam, barem se meni tako čini, i dalje ista osoba. I sad, tko je tu stvarno lud? Svijet u kojem se umnožavaju razdvajanja i shizofreni statusi ili čovjek koji u svemu tome pokušava ostati koliko toliko sabran i, konačno, izvući ispravni *papir* kad se to od njega traži?

Vratimo se na pitanje što je zamijenilo taj supranacionalni princip. Možemo reći da smo generalno govoreći svjedočili i svjedočimo sukobu civilnog (građanskog) i etnocentričkog argumenta u kojem potonji pobjeđuje. Prvi bi, barem u teoriji, morao zastupati statusnu pravnu jednakost svih građana ujedinjenih u državljanstvu te ignorirati partikularne etnokulturne identitete. I taj princip donosi neke probleme jer nerijetko dovodi do situacije u kojoj se građanskim principom zapravo favorizira dominantna grupa. Etnocentrički argument upravo taj grupni identitet stavlja u prvi plan, razlikuje između većine (kojoj obično pripada država, tj. etnička grupa ju ustavno *posjeduje*) i manjine ili manjina kojima se nude razna manjinska i kulturnosenzitivna prava. Stvar je jasna, temeljna zajednica, etnička grupa, narod ili nacija dominiraju državom kulturno, društveno i ekonomski, što često vodi k dva rezultata, otvoreno diskriminatorskoj državi koja može diskriminirati, ali čak i ubijati i protjerivati one koji joj se ne sviđaju, ili, u slučaju relativnog demokratskog funkcioniranja, onome što sam po izraelskom politologu Sammyju Smoohi, nazvao *etničkom demokracijom*. Tu nam se pojavljuje i četvrti ključni argument, naime multi-etnički, uglavnom rezerviran za mirovne intervencije u tzv. etničke sukobe s multi-etničkim ili konsocijalnim aranžmanima koji često vode k etnofederalnim rješenjima i cementiranju podjele na terenu. Etnocentrički princip se, dakle u tim situacijama, prebacuje s državne na sub-državnu razinu i tamo funkcionira jednako kao i u etnocentričkim državama. Ukratko, pokušaj da se ne nađeš u poziciji manjine u tim sub-državnim jedinicama iako ti državni okvir, na papiru, jamči jednakost i sva prava.

Bez obzira što u samom pravno-političkom smislu, često imamo kombinaciju ovih argumenata, hajde da ipak jasno imenujemo o čemu govorimo. Etnocentričke države su, po meni, na razne načine Slovenija, Hrvatska i Srbija. U njima često možemo čuti građanske argumente koji zahtijevaju jednakost

svih građana, a ponekad i za više multi-etničnosti, a ponegdje, kao u Vojvodini, za više autonomije. Multi-etnički argument vlada, kao što sam rekao, u Bosni, na Kosovu i, konačno, u Makedoniji nakon sukoba iz 2001. godine kada je etnocentrička Makedonija pretvorena u konsocijalnu državu. Jedni danas tamo traže povratak na etnocentizam i unitarizam, a drugi više multi-etničkih teritorijalnih prava. Treći, u manjini, prizivaju građansku državu. U Bosni ćemo naći razne kontra-argumente dejtonskom ugovoru, od građanskog, unitarističkog pa do separatističkog. Kosovo se čini prilično homogenim teritorijem, ali je ustavno pomalo čudno definirano kao građanska i istodobno multi-etnička država. S jedne strane, tome se protivi etnocentrički argument da je Kosovo samo još jedna albanska država pa se kao takva može i ujediniti s Albanijom, a s druge, srpske strane, traži se ili poštovanje multi-etničnosti kao u Bosni, ili podjela. Konačno, jedina čak ustavno određena *građanska* država je Crna Gora. Možda zato što Crnogorci koji se tako i etnonacionalno izjašnjavaju, ne čine većinu i možda zato što se time opiru zahtjevima za više multi-etničkih prava koji uglavnom dolaze od srpske manjine.

Što nam otkriva ova panorama ključnih državljskih argumenata? Možda to da većine traže da svoju dominaciju jasno uspostave kad god to mogu, od zakonskih rješenja do državnih simbola. To im uglavnom i polazi za rukom. Ako im to ne ide na državnom, tj. ako dijele državu s drugim grupama, onda će to učiniti na sub-državnom nivou. Manjine uvijek potežu multi-etnički argument priznanja svoje različitosti kako bi ostvarile više prava. Civilni, građanski argument uglavnom je rezerviran za civilno društvo i NGO-ove s antinacionalističkom, liberalnom ili lijevom orijentacijom.

Što je sa supranacionalnim argumentom? On je ostao vezan za Evropsku uniju pa je odnos prema njemu upravo onakav kakav nam je i odnos prema funkcioniranju EU same. Etnički nacionalisti su ga, zanimljivo, učinili kompatibilnim s njihovom agendom kako na Balkanu tako i u Mađarskoj, Rumunjskoj i drugim državama. Ponekad će im se u tome pridružiti liberalni i lijevi antinacionalisti iz uglavnom podijeljenih država koji u supranacionalnom okrilju traže mir i stabilnost (iako je i njima sad jasno da je daleko blagostanje obećano članstvom u EU).

Draga Biljana, ti i tvoja generacija odrasli ste i živite (a neki su već pobjegli ili to upravo namjeravaju učiniti) u tim i takvim političkim zajednicama unutar kojih se lome ova tri ili četiri argumentativna koplja o tome kako bi one trebale biti ustrojene (kad ih se već kao takve prihvatilo kao nepromje-

njive činjenice). Ipak, s tobom, a preko tebe i s tvojom generacijom želim razgovarati, ili polemizirati, o još nečemu, o još jednom važnom *kako* koje se tiče ideološkog sukoba o društvenim i klasnim odnosima u tim državama, kao i generalnom društveno-ekonomskom stanju. Svedimo to na dva argumenta, socijalistički i kapitalistički.

Kolega Ivan Đorđević i ja svjedočili smo zadnjim godinama jugoslaven-skog socijalističkog samoupravnog sistema, tada već zapalog u smanjenu stopu rasta, vanjske dugove i mjere štednje. Dozvoli mi da simplificiram stvari, ali čini mi se da je taj sistem ukinut uz pomoć jedne jednostavne prevare: naivnim glasačima željnim višepartijstva kao garanta pluralnosti i demokracije obećalo se da će ne samo zadržati sve materijalne privilegije samoupravnog socijalizma već da će i imati još više i moći kupovati raznovrsnije. O sreći izlaska na izbore svake četiri godine da se i ne govori.

Rezultat je jasan: izgubili su ono što su imali a ono za čim su žudjeli dostupno je samo onoj manjini koja si to može priuštiti. Tužna bilanca. Od socijalističkog argumenta koji je radničku klasu i radni narod držao jednakopravnim nosiocima suverenosti kao i republike i narode, i koji je podržavao supra-nacionalnu jugoslavensku zajednicu pa i dalje, u ime solidarnosti, internacionalnu borbu, došli smo u situaciju u kojoj su homogenizirane etnonacionalne zajednice nametnule kao osnovne arene liberalne demokracije koje su nam došle neodvojive od neoliberalnog inženjeringa klasno hijerarhiziranih društava.

Liberalna vizija bi spram tog pejzaža određenog etnonacionalnim zajednicama tražila barem poštovanje pravne jednakosti kao i ljudskih prava. Za uvjerene liberalne kraj postsocijalističke tzv. tranzicije nalazi se u članstvu u Evropskoj uniji. Liberalni argument, ne dovodeći u pitanje kapitalizam kao takav, tako inzistira na građanskim vrijednostima u sklopu supra-nacionalnog okvira Evropske unije. Tu su limiti te vizije, a mnogi su mislili i povijesti same.

Ipak, želim te pitati što misliš o akteru koji se pojavio neočekivano u posljednjih desetak godina, a koji dobrim dijelom čini tvoja generacija? Njega danas nalazimo skoro svuda na postjugoslavenskom području i tamo uporno kvari zabavu kako etnonacionalističke desnice tako i građanskih liberala. Taj novi subjekt, nazovimo ga tako, dovodi u pitanje ne samo dominantni etnonacionalni karakter tih država (kao diskriminirajući etnički, rodno, seksualno itd.) i ne samo liberalnu demokraciju (kao nedovoljno demokratsku i zapravo oligarhijsku) već i samo kapitalističko restrukturiranje ovih društava koje prati klasni razdor i društvene nepravde. Ovaj novi argument kojeg danas

donose novi progresivni i lijevi pokreti možda prihvaća postojeće granice kao date — ne zanima ih obnova Jugoslavije — ali ih prekoračuje u svom širem regionalnom i internacionalističkom djelovanju inzistirajući na tome da svaka politička zajednica mora biti zajednica ne samo pravno već i politički i društveno jednakih građana koji sami stvaraju nove demokratske oblike svoje samouprave.

Želim na kraju svog pisma podvući tu emancipacijsku borbu koja je započela i u kojoj se spajaju naše generacije. Da li je to utopijska vizija? Možda. Ipak, vjerujem u nju, kao i u tu pobunu koja će, kao u onoj pjesmi Oskara Daviča, doći *jednoga dana umesto noći* i tada

*blesnuće rafal iz mitraljeza
kad drukče svetlost ne može doći,
ah, jednog dana, jednog dana...*

Tvoj Igor

/

Dragi Igore,

*...biće sve lepo neizbežno,
i strasno, biće ko duša blaga
i kad je toplo i kad susnežno,
življenje biće svima ko draga,
jednoga dana, jednoga dana.*

Oskar Davičo, *U spomen na tamnovanje Svetozara Markovića*

(XI)

Da, tako je pevao Oskar Davičo tada, ali ja nisam bila Titov pionir kao vi... Kad sam pošla u školu 1991. godine, moja učiteljica došla je kao izbeglica iz Bosne pa ne čudi što nam je, verovatno mimo svakog nastavnog programa, pokazivala mapu raskomadane Jugoslavije. Moj drug iz klupe i ja u drugom smo razredu osnovne vodili razgovor za koga će glasati naši roditelji – Milošević ili Panić? Nismo imali pojma šta to znači ali smo svejedno pričali o tome, prenoseći razgovore odraslih. Poslednji put sam se iskonski uplašila marta 1999. godine.

Kada sam 2001. godine videla tenkove u bujanovačkom parku u kom sam napravila prve korake, bilo je već nepristojno da se uplašim. Bila sam tinejdžerka koja je verovala u 5. oktobar i otrežnjenje je bilo bolno. Prvi put sam u Zagreb otišla za potrebe snimanja dokumentarca o postjugoslovenskoj deci 2006. godine.

Ima onih koji misle da su generacije često odvojene jedne od drugih poput nezavisnih država/nacija i da im stoga treba dati pravo na samoodređenje. Mojoj generaciji je to pravo sasvim ukinuto. Drugi su se opredelili u naše ime i sada nam kažu da je vreme opredeljivanja završeno i da nema alternative.

Ne mislim o sebi kao o predstavniku svoje generacije, ali u nečemu mislim da delimo sličnost – ne verujemo u “jednoga dana, jednoga dana”. Verujemo u *sada ili nikad* – delimično zbog diskontovanja vremena ali i nesposobnosti da se borimo za neizvesnu i daleku budućnost u kojoj nas neće biti (tu smo proizvodi svoga vremena), a delimično zbog opšteg razočarenja i parališućeg pesimizma.

Mi ovakvima ne bismo postali da nije bilo vas i onih i svega onog pre vas – konstituisani smo zbrkom svih prethodnih procesa izniklih iz politika nade i očaja. Na isti će način naša deca biti konstituisana našim pravim ili pogrešnim odlukama. Zato se, samo naizgled paradoksalno, ne treba boriti za njihovu budućnost, već pre svega za našu. Odbraniti ili ponovo osvojiti suverenitet nas kao građana i dela naroda jeste istovremeno i čuvanje “dovoljno i dovoljno dobrih” javnih dobara za njih. Toliko im dugujemo, mada toliko sami nismo dobili.

Na tvoje pitanje “zašto smo u ovome zajedno” ili “ko smo i zašto smo uopšte zajedno” kao ono koje prethodi pitanju “ko je unutra, ko je izvan”, kažem da je pitanje “ko je unutra” kontekstualno neodvojivo od toga “zašto smo zajedno” – i ne tiče se samo enumeracije nekih pasivnih članova koji će zbog članstva imati političku obavezu prema političkoj zajednici, već se tiče odgovora o aktivnom članstvu – pitanje ograničenja onih koji su unutra uvek je istovremeno pitanje crtanja spoljašnjih i unutrašnjih granica, državljana i građana, onih koji definišu i redefinišu političko. Ko zaista čini narod koji zaista ima mogućnost samovladavine? Pitanje o tome ko i čime konstituiše narod u trenutku nastanka, kako se određuje ko je unutra a ko je van, istovremeno je i pitanje šta može da mobiliše narod u trenutku pokretanja kolektivnih akcija koje dalje inoviraju i konstruišu drugačije odgovore.

Državljanski argumenti, kako ih ti zoveš, ili argumenti o građanstvu, kako ih ja zovem (insistirajući i na spoljašnjim i unutrašnjim granicama među državljanima i građanima) koje si spominjao, više nisu prava tema o kojoj treba

da mnogo raspravljamo – građanski, etnonacionalni, multietnički, i supranacionalni argumenti nikako nisu nevažni, ali oni sve više maskiraju činjenicu da politički postajemo *ne-suvereni* svojih političkih zajednica i da gotovo više ni kao fikcija naroda ne služimo da legitimišemo nekakve politike. U tom smislu, ovi argumenti o građanstvu postaju izlišni kad ih razotkrijemo – građanski prikriva u najboljem slučaju liberalni nacionalizam, multietnički prikriva pluralni etnonacionalizam i etnonacionalnu ortačku podelu političkog plena, a supranacionalni argument sve više prikriva imperijalni kapitalistički kosmopolitizam i našu kompletnu nebitnost i perifernost. Argument o kojima se nije pričalo već više od 25 godina (četiri petine mog života) jeste socijalistički argument građanstva i kapitalistički argument građanstva i šta oni uopšte znače – tek u okviru njih ima smisla postaviti pitanje uključenja/ pojačivača liberalnog, multietničkog, supranacionalnog argumenta kao dodatka... Socijalistički je sistemski delegitimizovan, kapitalistički je nepisan temelj argumenata o kojima si govorio.

Pitao si me šta mislim o novom subjektu koji se pojavio. Teško ga je nazvati jednim imenom posebno jer očekujem da se tek pojavi kao konstitutivna moć. Ja ga zovem demosom i postavljam pitanje “ko je izvan, ko je unutra i zašto” unutar tog demosa. Prema oksfordskom političkom teoretičaru Dejvidu Mileru (David Miller), neki od kvaliteta i odnosa neophodnih za demos/narod – one koji su u nečemu zajedno – su *saosećajna identifikacija, sporazum o etičkim principima, interpersonalno poverenje i stabilnost grupe*. Uobičajeno je da se misli kako širenjem granica demosa, bilo zbog prostorne distance bilo zbog kulturne raznolikosti, solidarnost među članovima demosa slabi – naše postjugoslovenske političke konstrukcije suzile su granice demosa, a bogami i solidarnost, te na sreću nisu najbolji primer za te tvrdnje.

Igore, mi sada moramo raditi upravo na novom demokratskom argumentu, rekonstituisanjem drugačijeg demosa kao subjekta inkluzivnije demokratije na temelju nekog potencijalnog saveza među različitim progresivnim snagama. Demokratske granice se konstituišu prema opsegu dveju vrsta društvenih odnosa – odnosa političke solidarnosti i odnosa moći. Dva objašnjenja konstituisanja demokratskih granica odgovaraju različitim metodološkim i filozofskim pristupima: “idealističkom pristupu” koji se oslanja na normativne ideale solidarne demokratske jedinice i “realističkom pristupu” koji izvodi političke granice iz empirijskih činjenica vezanih za strukturu moći koje su, u stvari, činjenice o tome, kako to kaže politička teoretičarka Teri Mekdonald

(Terry Macdonald), “nad kim i od strane koga se moć vrši”. Naš je zadatak da uskladimo granice političke solidarnosti sa granicama moći upravo zbog toga što je značenje demokratske samovladavine da zajednice političke solidarnosti vrše moć u okviru sopstvenih granica. Ali koja je početna pozicija ovog usklađivanja – da li je to normativni ideal ili realistična ocena situacije? Mi moramo težiti rekonstrukciji strukture moći da bismo dostigli naš ideal zajednice odeljene od drugih zajednica upravo opsegom solidarnih veza, umesto da pristanemo na rekonstrukciju normativnih ideala i tako legitimizujemo trenutnu strukturu moći. Ali, Igore, priznajmo još i ovo – naša je situacija tragična. Pored toga što postajemo *ne-suvereni*, postajemo i *suvišni* ljudi – nismo čak svi ni potrebni ovom sistemu radi njegovog održavanja sve dok ne postanemo rizik. Nemojmo pričati o utopiji. Ona ne dolazi. Ali tragičnost naše situacije može da oslobodi i može da nas ujedini u stvaranju svakodnevnih utopija. Mi moramo priznati i *limite naše sposobnosti za solidarnost* i međusobno priznanje, ali moramo raditi na sebi i drugima da te solidarne veze širimo i produbljujemo. Ratovima je razrušeno toliko toga i na tako korenit način, i samo je tako moglo i doći do ovoga što živimo sada.

Priznanje da bi i potencijalna hegemonija novog demokratskog argumenta građanstva bila kontingentna, parcijalna i isključujuća i da je podložna daljem osporavanju znak je trajne i radikalne posvećenosti idealima jednakosti i inkluzivnosti. To je upravo nauk iz procesa delegitimizacije socijalizma o kom ti pišeš – mi smo konstituisani tim procesom, i za mnoge je trebalo vremena da ga se oslobode, da postave pitanja očevima koji su predavali marksizam u školama, a onda izbacivali sve marksističko iz silabusa. Baš zato imamo odgovornost refleksivnijeg pristupa socijalizmu u kome zapravo nismo živeli, tranzicione postdemokratije u kojoj živimo, radi radikalne demokratije koju sada svakodnevno moramo da gradimo.

I to sve u nadi da ćemo postati aktivna većina. Jer mnogi danas umesto sada ili jednog dana, kažu nikada – “sve je uzalud”, ili “nema više razloga da budemo zajedno”, ili “mi bismo samo napolje”. Njihovi su razlozi različiti – neki možda veruju da je problem u tome što su svi argumenti o građanstvu propali, neki su ogorčeni zbog osećanja ovlašćenja da imaju prava koja *de facto* nemaju i da će ih negde drugde imati.

Neće biti sve lepo i neizbežno jednoga dana, jednoga dana, čak takvo obećanje na duže staze ubija političko na isti način na koji ga navodna racionalnost i objektivnost tvrdnje da nema alternative ubijaju. Ali ne moramo pristati na

korupciju nemoći, ne moramo pristati na to da smo suvišni ljudi. Otpori u vidu protesta i pokreta su početak probijanja granica solidarnosti i širenja demosa, ali mora se pristupiti ozbiljnijoj organizaciji i pitanju “a šta posle”, kako će samokonstituisani akter rekonstituisati zajednicu – šta treba da ruši, šta da transformiše, a šta da brani.

Tvoja Biljana

/ Epilog

Draga Biljana, dragi Ivane,

Primio sam vaša pisma. Poslije čitanja Ivanovog pisma, opet sam se pitao, što je to bila ta druga Jugoslavija? Čega je ona onda doista ime? Na osnovu čega je nastala i kako je opstala 45 godina, što za političke entitete i nije baš tako kratko? Tri stvari od nje, čini mi se, stoje iznad svega i opstaju poslije svega: antifašizam, samoupravljanje i nesvrstanost. Teme kojima ćemo se, u svijetu u kojem živimo, sigurno vraćati.

Draga Biljana, hvala ti na tvom otriježnjujućem, a opet ohrabrujućem pismu. Maske su pale, više se nitko ne može pretvarati da nije tako. Ono što se krije iza službenih narativa, svi ti argumenti o državljanstvu i građanstvu na kojima počivaju te zajednice su ništa nego narativi, fikcija, ponekad i obična laž... Moje pismo tebi se završilo s pozivom na, nazovimo je tako, “plemenitu laž”, na djelovanje vođeno utopijskim idealima, na ideale s kojima se i prema kojima bi se morala oblikovati realnost, na borbu koja je osuđena na greške, na nedovršenost, na ponavljanje, na nemogućnost ostvarivanja tih samih ideja vodilja.

Podvlačeći *tragičnost* današnjeg trenutka upućuješ na *poraz* koji je odredio cijelu lijevu tradiciju tamo negdje od kad smo se rodili Ivan i ja. To je poraz ideje da je emancipatorska, dakle sveopća društvena promjena moguća. Francuska revolucija je, kako je to slavodobitno rekao François Furet, završena. Mogli bismo odgovoriti na to starom šalom da je vijest o smrti Francuske revolucije bila pomalo – preuranjena.

Povijest očito ide dalje, draga Biljana i dragi Ivane. S njom i borbe o kojima smo pisali jedni drugima koje započinju jednostavnim svakodnevnim pita-

njem što ćemo raditi danas? Što ćemo učiniti sa svojim životima, sada i ovdje, svaki dan, kako bismo se oduprli tom sakaćenju života i proizvodnji suvišnih ljudi, tj. pretvaranju nas samih u suvišne ljude? I kako toj borbi, tom prije svega otporu, pružiti viziju političke zajednice koja će tek doći, a kojoj bismo željeli pripadati i za koju bi se vrijedilo žrtvovati?

Odgovore na ova pitanja možemo naći samo uključujući i druge u našu prepisku.

Vaš Igor